

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Ellips – ett beskrivningsproblem i en historisk ordbok	
Forfatter:	Birgit Eaker	
Kilde:	Nordiska Studier i Lexikografi 11, 2012, s. 181-189 Rapport från Konferens om lexicografi i Norden, Lund 24.-27. maj 2011	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for lexicografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Ellips – ett beskrivningsproblem i en historisk ordbok

Birgit Eaker

We often use ellipsis in spoken and written language. We shorten and leave out where the context will show what we mean. In time, elliptical uses may become established and form new words.

A common type of shortening in Swedish is the exclusion of one of the elements of a compound word so that only one of the elements remains, the first element (*spark* from *sparkstötting*) or the last (*konvalj* from *liljekonvalj*).

In a historical dictionary, like the SAOB, ellipsis can sometimes cause problems. Compounds are presented under the word which forms the first element, the headword. However, the elliptical form of a compound may well be identical to one of its original elements, and it can sometimes be difficult to separate the ellipsis from the element. Also, new compounds can be created with an elliptical form as one of the elements, and in practice it may be impossible to know whether a compound is a primary formation or contains an ellipsis. Furthermore, it can be difficult to judge whether a particular meaning of a simplex form is the result of an ellipsis of a compound, or whether it is a case of change of meaning in the original word.

To follow a logical or chronological model can consequently meet with difficulties when ellipsis is involved. In my paper I will discuss the presentation of ellipsis in the SAOB.

NYCKELORD: lexikografi, ellips, etymologi, betydelser

Inledning

Ordet *ellips* har fler än en betydelse och jag vill inledningsvis redogöra för hur det används här. Själva ordet kommer från latinets *ellipsis*, av grekiska *ἐλλειψις*, av ett verb med betydelsen 'utelämnas, fattas'. Inom språkvetenskapen används *ellips* dels för handlingen att bilda en ofullständig fras eller ett ofullständigt ord genom att man utelämnar ett led i frasen eller ordet och dels för den förkortade fras- eller ordbildningen som blir resultatet. I denna artikel ska jag diskutera problem som kan uppstå för lexikografen till följd av elliptisk ordbildning uti-

från en undersökning av hur ellips har behandlats i SAOB. Min utgångspunkt är den som redaktör i SAOB.

Syftet med min undersökning var att se hur ellips har behandlats i SAOB, om behandlingen har förändrats över tid och i vilken mån elliptisk ordbildning har kommenterats i artiklarna. För att få svar på dessa frågor gjorde jag en sökning i webversionen av SAOB på *ellip** och fick 1897 träffar enligt sökning i frekvens (3 januari 2011), härunder orden *ellips*, *elliptisk*, *elliptiskt* osv. Bland dessa finns naturligtvis några där ordet förekommer i språkprov som illustrerar någon annan företeelse (t.ex. *Cometernes verkliga rörelser sker i ellipser*) men de sorterades lätt bort. För att också få en uppfattning om i vilken mån ellips faktiskt kommenteras i ordboken har jag slumpmässigt slagit upp ett antal ord som kan anses vara elliptiska bildningar. Jag har också gjort kompletterande websökningar på bl. a. *kortord** och *kortform**. Jag ska inte gå närmare in på själva undersökningen här men använder den som underlag för diskussion.

Ellips är ett vanligt förekommande fenomen i vårt språk. Ja, vi kan knappast föra ett samtal utan att använda ellips. Vi utesluter ständigt sådant som är självklart i sammanhanget. Men termen *ellips* förutsätter att det finns – eller åtminstone någon gång har funnits – en föreställning om en språklig helhet, det gäller både tillfällig ellips i samtalsituationen och när det är fråga om ordbildning.

Förkortning av ord kan ske på olika sätt. Man kan behålla sista delen av ett ord, som i *bil* av *automobil* och *buss* av *omnibus*, eller första delen som i *bio* av *biograf* och *leg* av *legitimation*. En dubbel sammansättning kan förkortas genom ellips av mellanledet som i *livbolag* av *livsförsäkringsbolag*. Sådana former kallas ibland klammerformer. En annan typ är teleskopord, t.ex. *motell* av *motorhotell*, *genrep* av *generalrepetition*, där det ofta är fråga om kontraktion av flera led. Man kan nöja sig med förledets initial som i *ubåt* för *undervattensbåt* eller kombinera initial och kortform som i *kpist* för *kulsprutepistol* eller bara använda vissa initialer eller bokstäver som *tv* för *television* eller *televvisionsapparat* eller *SAOB* för ”Svenska Akademiens ordbok”. Den sista typen kallas ofta initialord. Man kan också bilda kortformer genom att både ta bort och lägga till. Med ändelsen *-is* bildar vi kortformer som *dagis* av *daghem* och *skådis* av *skådespelare* och med *-are* kortformer som *deckare* av *detektiv* eller *detektivroman*. I SAOB saknas ibland förväntade kortformer beroende på att de vid de aktuella bandens redigering inte var etablerade i språket.

Kortformerna är inte alltid inhemska bildningar. Förkortningen av *automobil* till *bil* skedde först i danskan. *Omnibus* har förkortats till *buss* efter påverkan från engelskans kortform *bus* och *ubåt* har vi efter tyskans *U-Boot*, kortform av *Unterseeboot*.

Vissa handböcker använder termen *stympning* för ordbildningar som *bil* och *buss* och begränsar termen *ellips* till att gälla sammansatta ord där ena ledet

stryks (Thorell 1981: 159). Andra använder genomgående termen stympning i stället för ellips när det är fråga om ordbildning (Söderbergh 1968: 177) eller växlar mellan termerna (Wessén 1992: 21, 22). Termen stympning används inte i SAOB numera men har använts ett fåtal gånger i början av alfabetet.

Vad vi än kallar fenomenen är det otvivelaktigt så att vi förkortar där det av sammanhanget klart framgår vad vi menar och utesluter led i både satser och ord. Så småningom kan sådana förkortningar bli lexikaliserade och bilda nya ord och uttryck.

Den typ av kortform som jag vill diskutera närmare i den här artikeln är den vanligaste och den som vanligen kallas ellips i SAOB, nämligen när ett av leden i en sammansättning har uteslutits.

Först bara några ord om SAOB. Det är en historisk ordbok med uppgift att beskriva det svenska språket och dess utveckling från ca 1521 fram till våra dagar. Som flera andra historiska ordböcker följer vi – så gott det nu går – en logisk-kronologisk beskrivningsmodell. Den är kronologisk så till vida att vi börjar vår beskrivning med den betydelse som vi anser vara närmast ordets ursprungliga betydelse och därefter försöker beskriva betydelsernas utveckling i logisk (eller genealogisk) ordning. Som flera andra ordböcker av den här typen redovisar vi sammansättningar under sitt huvudord, dvs. under det ord som utgör första sammansättningsledet och som vi menar att sammansättningen är bildad till.

Tillfällig ellips av sammansättningsled

I satssammanhang är det mycket vanligt att första ledet i en sammansättning utesluts. Ofta är det då fråga om konkreta föremål. Några exempel:

En stigbygel används av ryttare som stöd för foten vid uppsittning och ridning. Ordet *stigbygel* är bildat efter tyskans *steigbügel*, som är en sammansättning av *steigen*, 'stiga' och *bügel*, 'bygel'. Båda leden har alltså direkta motsvarigheter i svenskan. När det klart framgår av sammanhanget vad vi menar kan vi utesluta det första ledet. Några rader ur en reklamtext: *Jag är helnöjd med flex-ride stigbygeln ... När jag först såg bygeln så ...* [osv.]

Det vanliga redskapet för virkning har en liten krok i änden som man fångar upp garnet med. Den svenska benämningen är *virknål*, en sammansättning av *virka* och *nål*. När sammanhanget är klart räcker det med *nål*. Ur en virkbeskrivning: *För in virknålen i maskan längst till vänster och om garnet som dras igenom till 2 m på nålen.*

Taktpinne är benämning på den stav eller pinne en dirigent använder för att markera takt och dirigera med. Ordet är en sammansättning av *takt* och *pinne*.

Om sammanhanget är klart kan det räcka med *pinne*. *Stycket var slut, dirigenten la ner pinnen.*

I de här tre exemplen är ursprungsordet sannolikt en sammansättning och användning av enbart efterledet en ellips.

Men det är inte alltid givet att det är på det viset. Vi kan också för att förtydliga lägga till ett extra led till ett ord. Tänk er att vi sitter vid en falnande brasa. Någon säger. *Lägg på en pinne till. Ta en björkpinne – gran sprakar så mycket.* Här är det inte *björkpinne* som är ursprunget, utan *pinne* är grundordet i sin egentliga betydelse och *björk* är ett förtydligande led.

Vid redigeringen av ordböcker utgår vi vanligen från korpus av något slag, och vare sig de är digitala eller utgörs av handskrivna lappar så är de utsnitt eller excerpter ur språket. Redaktören får inte alltid så stora utsnitt som skulle behövas för att kunna avgöra om en användning är elliptisk. I SAOB kan detta uttryckas som i BYGEL: "1) stycke metall l. läder o. d. som bildar en hel l. half ring o. d. samt tjänar till handtag l. fäste l. skydd l. stöd o. d. för ngt; *ofta elliptiskt för ngn ssg, ss. STIG-, VAR-BYGEL m. fl.*" [min kursivering]. Eller som i definitionen av PINNE: "1) stavformigt, jämförelsevis smalt o. kort föremål av trä ... (*ofta i l. elliptiskt för ssg med förled som anger l. antyder användningen ...*)" [min kursivering].

För att vi ska förstå när orden *bygel*, *nål* och *pinne* betyder 'stigbygel', 'virknål' respektive 'taktpinne' behövs ett sammanhang där betydelsen klart framgår. Sådana användningar kan kallas kontextberoende. I allmänhet anser man inte att sådana användningar måste redovisas i ordböcker. Men om det är fråga om att själva sammansättningsledet har fått en speciell betydelse, som t.ex. *nål* i *virknål* brukar den redovisas i SAOB. I artikeln NÅL, moment 1, finns därför ett undermoment: "e) om nål med krökt spets, använd vid ... virkning o. d. ...; jfr ... VIRK-NÅL m. fl." Här har redaktören inte explicit uttryckt att användningen är elliptisk.

Lexikaliserad ellips

I svenskan finns också många ord där förkortningen har blivit permanent, ellipserna har lexikaliserats.

Ordet *liljekonvalj* eller *liljekonvalje* är bildat efter nylatinets *lilium convalium*, eg. 'dalarnas lilja'. Växten kan också benämnas *konvalj* eller *konvalje*. Processen är densamma som för *stigbygel* > *bygel*, men här har ellipsen resulterat i en etablerad eller lexikaliserad kortform, i det här fallet t.o.m. två variantformer, varav den utan *-e* är vanligare numera. Till skillnad från ordet *bygel* är ordet *konvalj* helt entydigt och kan bara användas om blomman liljekonvalj (*Convallaria*

majalis L.), medan *bygel* kan ha flera betydelser. Både *konvalj* och *liljekonvalj* är egna uppslagsord i moderna ordböcker, t.ex. i Svenska Akademiens ordlista (SAOL) och Svensk ordbok (SO). I SAOB har *konvalj(e)*, däremot behandlats som sidouppslagsformer till *liljekonvalje*, vilket snarast visar att kortformen vid tryckningen av *konvalj(e)* 1936 ännu inte hade nått den status formen har idag.

Sparkstöttingen är sannolikt en nordisk uppfinning. Ordet är en sammansättning av verbet *sparka* och *stötting*, en mindre kälke. Dessa enkla men praktiska fortskaffningsmedel för vinterföre glider på två medar. Man står på den ena meden och skjuter ifrån med den andra foten, sparkar sig fram. I SAOB redovisas ordet bland sammansättningarna under verbet *sparka*. Nuförtiden är nog den elliptiska formen *spark* minst lika vanlig. Här är det alltså efterledet som har fallit bort och förledet som har bibehållits. I det här fallet ser ellipsen likadan ut som substantivet *spark*, sparkande, stöt med foten. Ellipsen har resulterat i att vi har fått två ord *spark* med olika etymologi, ett som är bildat till verbet *sparka* och ett som är kortform av *sparkstötting*. Med den logisk-kronologiska beskrivningsmodellen som utgångspunkt skiljer SAOB på homonymer och har följaktligen redovisat två SPARK, dels sbst.¹, sparkande, stöt med foten, dels sbst.², sparkstötting.

Jag minns också från min barndom att mina föräldrar ibland kunde säga *stötting*. *Ta stöttingen, Birgit*. Det är givetvis också en ellips, av samma typ som *nål* för *virknål*. Den har upptagits i SAOB under ordet STÖTTING, sbst.³, som betydelse 2: ”om sparkstötting; särsk. i l. elliptiskt för ssgn SPARK-STÖTTING.”

Systembolaget, det statliga aktiebolag som i Sverige handhar försäljning av alkoholhaltiga drycker, kan få tjäna som ytterligare ett exempel på att båda leden i en ursprunglig sammansättning kan användas för en och samma sak. Ordet *systembolag* är en sammansättning av substantiven *system* och (*aktie*)*bolag*. Det används i två betydelser, dels om aktiebolaget, dels om butik som tillhör aktiebolaget. Sammansättningen är upptagen under sitt huvudord, SYSTEM, sbst.¹, och där förd till betydelse 5 ”om sammanfattningen av allt som hör till viss företeelse l. verksamhet l. visst företag o. d. ...”

Både *bolaget* och *systemet* är lexikaliserade ellipser för *systembolaget*. Valet av kortform kan vara en fråga om ålder. *Systemet* är sannolikt vanligare bland yngre. Regional eller social variation kan kanske också spela in. Det anses möjligen lite finare att säga *systemet* än att säga *bolaget*. Mot det antagandet kan dock anföras att systembolagets tidskrift heter *Bolaget*. Orden används oftast i bestämd form men obestämd form förekommer, som i denna fråga i ett shoppingcenter: *Finns det något system här?*

Diskussion

I en ordbok som försöker följa en logisk-kronologisk modell skapar ellipser ibland problem. Innan vi kan få ellipser som *bygel* av stigbygel, *pinne* av takt-pinne, *spark* av sparkstötting osv. måste ju sammansättningarna *stigbygel*, *takt-pinne* och *sparkstötting* ha funnits. Ellipserna kan inte existera innan sammansättningen – eller åtminstone en föreställning om den – gör det.

När det är första ledet i sammansättningen som har fallit bort (som hos *bygel* av *stigbygel*) är redovisningen egentligen inte så problematisk, även om den inte är helt logisk. I SAOB tas den typen av ellips vanligen upp i det huvudord som utgör efterledet (se t.ex. BYGEL 1, PINNE 1, STÖTTING, sbst.³ 2).

Men det är också mycket vanligt att efterledet i en sammansättning utesluts så att bara förledet blir kvar, som hos *spark* och *system*. På liknande sätt har *läsk* bildats av läskedryck, *kyl* av kylskåp, *frys* av frysbox eller frysskåp, *polo* av polotröja, *knyt* av knytkalas, osv. Liksom i fråga om ellips av förled är grundordet inte alltid självklart. Den elliptiska ordformen har ofta flera betydelser och kan ha uppkommit ur olika sammansättningar. Ordet *flyg*, bildat genom ellips, var nytt när det beskrevs i SAOB på följande sätt: 1) elliptiskt för FLYG-VÅSEN, resp. -VAPEN. 2) elliptiskt för FLYG-MASKIN I. dyl. Första belägg på betydelserna är nästan samtida, 1924 respektive 1925.

Denna typ av ellips kan vara krångligare att redovisa. I SAOB anses det inte att betydelsen 'systembolag' ska redovisas i det ursprungliga huvudordet SYSTEM, sbst.¹. Betydelsen 'systembolag' kommer ju från sammansättningen *systembolag* där ledet *bolag* har fallit bort. Om betydelsen 'systembolag' skulle redovisas i ordet SYSTEM, sbst.¹, skulle sammansättningen som utgör ursprunget till betydelsen placeras under sin avkomma, dvs. ursprunget skulle komma efter resultatet. Det blir en logisk och kronologisk kullerbytta. I SAOB tas därför den elliptiska formen upp som ett eget huvudord, SYSTEM, sbst.², systembolag; systembolagsbutik. (Jfr SPARK ovan.)

SAOB har varit under arbete under en mycket lång period och min undersökning visar att behandlingen av ellips inte är helt konsekvent genom tiden. Ett exempel på A- och ett på T- kan få illustrera detta.

Astrakan är benämning på flera sorters sommaräpplen, särskilt vit respektive röd astrakan. Ordet är upptaget som ASTRAKAN, sbst.² (sbst.¹ är benämning på ett slags skinn eller tyg) i den del av SAOB som trycktes 1902. Etymologin i SAOB är fantasieggande. För det första menar man att ordet är elliptiskt för sammansättningen *astrakanäpple*, och det är säkerligen på det viset. Man antar vidare att ellipsen har bildats i svenskan och spritt sig vidare härifrån. Det är också troligt. I grunden ligger ett ortnamn, den ryska staden Astrachan (förr Astrakan) nära Kaspiska havet, och man förmedlar i SAOB ett antagande att

äpplena har spritts via kärnor från svenska krigsfångar från södra Ryssland på Karl den tolfte tid. Det verkar något fantastiskt. Men hur det än är med den saken är ordet elliptiskt, eftersom Astrakan är ett ortnamn och vi använder det om äpplen – det är inte en rimlig eller logisk betydelseutveckling. Kronologin stöder antagandet om ellipsis. Sammansättningen är tidigare belagd än simplex, år 1762 respektive 1794. Ännu tidigare omtalar Linné ”Astracanske Äpplen” (Hortus upsaliensis, s. 130, 1748, SAOBs) och ”klara Astracaniska äpplen” (Sk. resa 1751, s. X, SAOBs). Sannolikt är det tack vare Linné som benämningarna har spritts. Jag kan i sammanhanget inte låta bli att citera ett språkprov ur OED från 1822: “The Red Astracan Apple, imported from Sweden, but now growing here, is one of the very best early apples.” (*London Jrnal. Arts & Sci.* 4 47.)

Ordet *astrakan* om äpplen kan också ha sammansättningar och *astrakan-äpple* är en fullt möjlig sammansättning med betydelsen ’äpple av sorten astrakan’. *Det där astrakanäpplet var verkligen gott.* Ordformen *astrakanäpple* kan alltså antingen vara ursprunget till den elliptiska bildningen *astrakan*, eller en ny sammansättning, ett äpple av sorten astrakan. Vad gör en redaktör som försöker följa en logisk-kronologisk modell med den här sammansättningen? I SAOB behandlas inte ortnamn, om de inte har fått appellativ status. Det hade annars varit möjligt att redovisa ordet både som sammansättning till ortnamnet Astrakan och som sammansättning till den elliptiska bildningen *astrakan*. Men hur ska lexikografen kunna veta var gränsen går – om ens användaren vet det? I det här fallet har redaktören valt att sätta sammansättningen *astrakanäpple* under den elliptiska bildningen *astrakan* och komplettera med en etymologisk upplysning: ”ssgn eg. bildad till ortnamnet Astrakan”.

Numera skulle en redaktör i SAOB sannolikt i stället låta *astrakanäpple* få bli ett eget huvudord. Så har man gjort på senare tid i liknande fall. En parallell kan vara *tsetse* i betydelsen ’tsetseflugor’. Ordet *tsetse* är en ellipsis av *tsetseflugor* och i SAOB har både ellipsen *tsetse* och den ursprungliga sammansättningen *tsetseflugor* redovisats som egna huvudord.

Men mycket ofta är lexikografens verklighet inte så tydlig. I samtal och texter kortas konkreta sammansättningar ofta när betydelsen framgår av sammanhanget, och t.o.m. etablerade ellipser kan kompletteras till sammansättningsform efter behag eller för större tydlighet. Ofta kan redaktören helt enkelt inte avgöra om ett ord är en ellipsis av en sammansättning eller en särskild betydelseutveckling hos ett simplex.

Ta t.ex. ordet *tvilling* om en kristall som består av två med varandra symmetriskt sammanväxta kristaller. Samma betydelse har sammansättningen *tvillingkristall*. Vad är ursprungligare – ordet *tvilling* i en bildlig användning om en sådan typ av kristall eller sammansättningen *tvillingkristall*? Redaktören har ansett det troligast att simplex i bildlig användning är det primära och har redo-

visat betydelsen i ordet *tvilling*, som moment 2 b. Ordet *tvillingkristall* redovisas på ett sätt som anger att denna sammansättning är bildad till *tvilling* i bet. 2 b. Mycket talar för att redaktören har gjort en riktig bedömning, såväl kronologin, dvs. tiden för första belägg, som kristallens utseende och i det här fallet också källan. Första belägg på *tvilling* i betydelse 2 b är från 1829, medan första belägg på *tvillingkristall* är något senare, från 1836. De tidigaste språkproven är excerpter ur den banbrytande forskaren Jöns Jakob Berzelius skrifter och det är väl troligt att sammansättningen har bildats genom att *kristall* har lagts till som förklarande efterled. Men redaktören har också pekat på möjligheten att betydelse 2 b hos *tvilling* kan ha uppkommit genom ellips och har satt den möjligheten inom parentes: ”om (l. elliptiskt för) tvillingkristall”.

Här blir det lite komplicerat. Om *tvilling* i den här betydelsen faktiskt är en ellips av ordet *tvillingkristall* har vi ju att göra med en ny ordbildning som egentligen är senare än den sammansättning som den kommer från (även om vi inte råkar ha skriftligt belägg för det) och därför inte kan presenteras före den – dvs. om man ska följa en strikt logisk-kronologisk modell.

Men som verkligheten ser ut för oss ordboksredaktörer kan vi inte följa en idealisk beskrivningsmodell till punkt och pricka. Det gäller inte minst när det är fråga om att avgöra om en viss betydelse hos ett simplex har utvecklats inom ordet eller beror på ellips av ett sammansättningsled, dvs. om den är resultat av betydelseutveckling eller ordbildning. Därtill är vår kännedom om ordens tillkommelse och de sammanhang där de har använts alltför begränsad. Vår strävan ska givetvis vara att reda ut förhållandena så långt som det är möjligt med en rimlig arbetsinsats. Men ibland kan vi helt enkelt inte avgöra hur utvecklingen har varit. Frågan blir då om det alltid är så viktigt att följa modellen? Vi vet ju att datorer kräver strikt logisk ordning för att kunna processa information. Men vi människor är inte på samma sätt beroende av att allt är konsekvent och logiskt ordnat. Vi kan förstå och uppfatta att det kan finnas oklarheter och olika tolkningar. Jag tror för min del att våra läsare uppskattar att vi talar om att bilden inte alltid är kristallklar och redovisar olika möjligheter, t.ex. påpekar när en viss betydelse skulle kunna vara resultat av ellips.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

OED = Oxford English Dictionary. Webversionen: <http://www.oed.com> (september 2011)

SAOB = Ordbok över svenska språket, utg. av Svenska Akademien, 1893 ff. Lund.
Webversion av SAOB. <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> (januari 2011)

SAOBs = Samlingar till Ordbok över svenska språket. Lund.

SAOL = Svenska Akademiens ordlista över svenska språket. 13 uppl. Stockholm 2006.

SO = Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien. Stockholm 2009.

Söderbergh, Ragnhild, 1968: Svensk ordbildning. Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 34. Stockholm.

Thorell, Olof, 1981: Svensk ordbildningslära. Stockholm.

Wessén, Elias, 1992, Svensk språkhistoria 2. Ordbildningslära. Ny utg. av 5 uppl. 1971. Nytryck i Nordiska Språk. Stockholm.

Birgit Eaker

Svenska Akademiens ordboksredaktion, Lund

birgit.eaker@svenskaakademien.se